

Įžanga

Jis mandagus, elegantiškas, senamadiškai manieringas. Jus sutikdamas nusi-
lenkia, išeinantiems atsistoja, rūpinasi, kad jaustumėtės patogiai, ir neparo-
do, kai jam pačiam nepatogu; išsiduoda tik ėmęs žaisti nerimą raminančiu
graikišku vėriniu, kurį visuomet turi kišenėje. Iš prigimties jis tykus, gal net
kiek drovus, bet prireikus pasiruošęs tučtuojau su šypsena šokti į balną. Jis
kruopščiai renka žodžius tarsi poetas ar politikas, ieško tikslesnių, skambes-
nių, mėgsta keisti požiūrio kampą, užmesti paslapties šydą. Jam visada pa-
tiko iliuzinis menas. Jo kalbėjimas visuomet atrodo truputėlį sąmoksliškai,
o dainuoja tarsi išduodamas kažką intymaus.

Jis lakoniškas, nieko nereikalinga, ir gerokai smulkesnio kūno sudėjimo,
negu įsivaizduojate. Tvaringas. Tikriausiai jam tiktų uniforma. Dabar jis su
vos pastebimai dryžuoto tamsaus audinio dvieiliu kostiumu, galbūt eilutė ir
pramoninio siuvimo, bet tokia neatrodo.

„Mieloji, – sako Leonardas, – aš gimiau su eilute.“¹

Gimęs su eilute

*When I'm with you
I want to be the kind of hero
I wanted to be
when I was seven years old
a perfect man
who kills^A*

„Kodėl rašau“ (*The Reason I Write*), „Rinkiniai eilėraščių,
1956–1968“ (*Selected poems, 1956–1968*)

Vairuotojas išsuko iš kelio ties beveik visą kvartalą užimančia sinagoga, kitame sankryžos kampe pravažiavo Šv. Mato bažnyčią ir ėmė kilti į kalną. Jo keleivė buvo jauna moteris – dvidešimt septynerių, daili, ryškių bruožų, stilingai apsirengusi – ir naujagimis. Gatvės, kuriomis jie riedėjo, buvo gražios, tvarkingos, apsodintos medžiais. Šlaituose kabantys masyvūs mūriniai namai, atrodė, tuojau sprogs iš pasipūtimo. Daugmaž ties įkalnės viduriu vairuotojas dar kartą pasuko ir sustojo prie namo gatvės gale: Belmonto aveniu 599. Didelis, tvirtas, solidus tamsiai raudonų plytų angliško stiliaus pastatas, jo rūstumą švelnino baltai apkalta veranda priešakyje, o už namo – Mario kalvos parkas, penki su puse hektaro pievų, medžių ir gėlynų bei

^A *Kai esu su tavimi,
norisi būti tokiu didvyriu
koku svajojau būti
kai man buvo septyneri
tobulu vyru
žudančiu (Čia ir toliau – pažod. vert.)*

*Pirmoji fotosesija, Leonardui keturi mėnesiai
(asmeninis Leonardo Coheno archyvas)*

platus vaizdas į Šventojo Lauryno upę vienoje pusėje ir Monrealio panoramą kitoje. Vairuotojas išlipo iš mašinos, atidarė moteriai duris ir baltais laipteliais Leonardas buvo įneštas į šeimos namus.

Leonardas Normanas Cohenas gimė 1934 m. rugsėjo 21 d. Karališkojoje Viktorijos ligoninėje, pilko mūro pastate, turtingame Karališkojo Kalno rajone, Monrealyje, Kanadoje. Pagal pažymą, tai įvyko penktadienio rytą, 6:45. Istorijos požiūriu – pusiaukelėje tarp Didžiosios krizės ir Antrojo pasaulinio karo. Jei skaičiuotume atgal, Leonardas buvo pradėtas tarp Chanukos ir Kalėdų, vieną tų poliarinių žiemų, kokiomis jo gimtasis miestas apsigaubia kasmet. Jo vaikystė prabėgo kostiumuotuose namuose.

Nathanas Cohenas, Leonardo tėvas, buvo klestintis Kanados žydas, prabangių drabužių siuvyklos vadovas. Freedmano bendrovė garsėjo išieginiais drabužiais ir Nathanui patiko dėvėti išieginės eilutes, net kai niekur nereikėjo eiti. Drabužius, kaip ir namus, jis mėgo oficialaus angliško stiliaus, nešiojo kamašus ir puokštelę atlape, o vėliau, kai dėl sveikatos kitaip nebegalėjo, sidabruotą lazdele. Masha Cohen, Leonardo motina, buvo jaunesnė už savo vyrą šešiolika metų, Rusijos žydė, rabino duktė, iš naujųjų Kanados imigrantų[^]. Ji ištekėjo už Nathano vos atvykusi į Monrealį 1927-aisiais. Po dvejų metų pagimdė pirmąjį iš dviejų vaikų – Leonardo seserį Estherą.

[^] Masha Klonitsky gimė Kaune 1905 metais. (Red. past.)

Ankstyvose nuotraukose Nathanas – stačiakampis: kresnas, plačių pečių, kvadratinio veido. Masha – lieknesnė ir visa galva aukštesnė, vien apvalu mai. Mashos veidas, nors ir išdidus, bet mergaitiškas, Nathanas – rimtas ir griežtas. Nors tais laikais šeimos galvai pozuoti prieš kamerą jau nereikėjo, Nathanas visur gerokai rimtesnis ir labiau „angliškas“ už savo šiltą, jausmingą žmoną iš Rusijos. Kūdikis Leonardas – riebus, kompaktiškas ir tokio pat kvadratinio veido kaip tėvas, tačiau augdamas iš mamos Mashos perėmė širdies formos veidą, tankius banguojančius plaukus ir tamsias, galias, įkypas akis. Iš tėvo paveldėjo ūgi, tvarkingumą, padorumą ir pomėgi eilutėms, iš motinos – charizmą, melancholiją ir muziką. Masha namie nuolat dainuodavo, dažniau rusiškai ir jidiš negu angliškai, jausmingas liaudies dainas, išmoktas vaikystėje. Geru kontraltu atsiliepdama įsivaizduojamam smuikui Masha iš džiugėsio nukeliaudavo į liūdesį, paskui vėl atgal. Leonardas motiną apibūdino kaip čekovišką.² „Ji juokdavosi ir verkdamo labai stipriai“³, – sakė Leonardas, vienas jausmas greit pereidavo į kitą. Masha Cohen nebuvo nostalgiška moteris, mažai pasakojo apie paliktą pasaulį. Tačiau savo praeitį ji saugojo dainose.

Vestmaunto gyventojai buvo turtingi vidurinės klasės anglakalbiai protestantai ir žydai, atvykę į Kanadą prieš dvi ar tris kartas. Mieste, kuriame atskirta ir išsluoksniuota visa, kas tik įmanoma, žydus su protestantais jungė paprastas faktas, kad nei vieni, nei kiti nebuvo prancūzai ir katalikai. Kol septintajame dešimtmetyje Kvebeke nekilo Tylioji revoliucija ir prancūzų kalba provincijoje netapo vienintelė oficiali, prancūzai Vestmaunte buvo tik namų darbininkai. Cohenai turėjo tarnaitę Mary, tačiau ji buvo airė katalikė. Jie taip pat turėjo auklę, kurią Leonardas ir jo sesuo vadino „Nursie“⁴, bei juodaodį sodininką Kerry, kuris sykiu buvo ir vairuotojas. (Kerry brolis dirbo tą patį darbą jaunesniajam Nathano broliui Horace’ui.) Jokia paslaptis, kad Leonardas gimė privilegijuotoje šeimoje. Jis niekuomet neneigė augęs gerojoje kelio pusėje, niekada nepasakė nieko blogo apie savo šeimą, nebandė nutraukti su ja saitų, keisti pavardės ar apsimesti kuo nors, kuo nebuvo. Jo šeima buvo pasiturinti, nors Vestmaunte gyveno ir gerokai turtingesnių. Lyginant su Aukštutinio Belmonto rūmais, Cohenų namas turėjo bendrą sieną su kaimynais, o jų automobilis, kad ir su vairuotoju, buvo ne „Cadillac“, o „Pontiac“.

⁴ Slaugė. (Angl.)

Tačiau Cohenai turėjo vieną pranašumą, kurio dauguma jiems tik pavydėjo, – statusą. Šeima, kurioje Leonardas gimė, buvo reikšminga ir ypatinga – viena garsiausių žydų šeimų Monrealyje. Leonardo protėviai Kanadoje statė sinagogas ir steigė laikraščius. Jie sukūrė aibę žydiškų labdaros draugijų ir sąjungų. Leonardo prosenelis Lazarus Cohenas pirmasis iš giminės atvyko į Kanadą. Lietuvoje – kuri XIX a. penktąjį dešimtmetį, kai gimė Lazarus, priklausė Rusijai – jis mokytojavo Vilkaviškio ješivoje, garsėjusioje kaip griežčiausia šalies dvasinė seminarija. Dvidešimties jis, palikęs žmoną su kūdikiu, išvyko ieškoti laimės svetur. Kiek pagyvenęs Škotijoje, laivu atvyko į Kanadą ir apsisotojo mažame Ontarijo provincijos miestelyje Meiberlyje, kur pradėjo kaip medienos sandėlininkas ir galop tapo anglių prekybos bendrovės „L. Cohenas ir sūnus“ savininku. Sūnus buvo vardu Lyonas, Nathano tėvas. Jį ir žmoną Lazarus pasikvietė po dvejų metų. Ilgainiui šeima persikraustė į Monrealį, kur Lazarus tapo bronzos liejyklos vadovu ir pradėjo sėkmingą žemsiurbių verslą.

Lazarui Cohenui 1860 m. atvykus į Kanadą žydų čia buvo mažai. Monrealyje XIX a. viduryje gyveno mažiau nei 500 žydų. Devintojo dešimtmečio viduryje, kai Lazarus tapo sinagogos „Shaar Hashomayim“ seniūnu, jų buvo per penkis tūkstančius. Rusijos pogromai sukėlė emigracijos bangą, todėl šimtmečiui baigiantis žydų skaičius Kanadoje išaugo dvigubai. Monrealis tapo Kanados žydų sostine, o Lazarus su ilga balta bibrine barzda ir nepriodengta galva buvo gerai pažįstamas bendruomenėje. Be sinagogos statybos, Lazarus įsteigė ir vadovavo daugeliui organizacijų žydų naujakuriams ir būsimiems emigrantams padėti, taip pat kaip Monrealio žydų kolonizacijos draugijos patikėtinis keliavo į Palestiną (kur 1884 m. nusipirko žemės sklypą). Lazaraus jaunesnysis brolis, rabinas Tzvi Hirschas Cohenas, taip pat netrukus atvykęs į Kanadą, vėliau tapo vyriausiuoju Monrealio rabinu.

1914 m., Lyonui Cohenui perėmus iš tėvo „Shaar Hashomayim“ seniūno pareigas, sinagai priklausė didžiausia dalis Monrealio žydų, kurių dabar mieste gyveno apie 40 tūkstančių. 1922 m. augančiai bendruomenei per maža sinagoga buvo perkelta į naują beveik kvartalo ilgumo pastatą Vestmaunte, tik kelios minutės kelio nuo namo Belmonto aveniu. Po 12-os metų Nathanas ir Masha įrašė savo vienintelį sūnų į sinagogos „Monrealio Anglijos, Vokietijos ir Lenkijos žydų kilmės registracijos knyga“ ir suteikė Leonardui žydišką vardą Eliezeras – „Dievas padės“.

Lyonas Cohenas, kaip ir jo tėvas, buvo labai sėkmingas verslininkas – drabužiai ir draudimas. Kaip ir Lazarus, jis ėmėsi visuomeninės veiklos ir, dar tebebūdamas paauglys, tapo Anglakalbių žydų asociacijos sekretoriumi. Vėliau įkūrė žydų bendruomenės centrą ir ligoninę, vadovavo pogromų aukų pagalbos vajuui. Lyonas ėjo vadovo pareigas Barono de Hirscho institute, Žydų kolonizacijos draugijoje ir pirmojoje Kanados sionistų organizacijoje. Savo bendruomenės įgaliotas vyko į Vatikaną pasikalbėti su popiežiumi, dalyvavo steigiant pirmąjį Kanados anglakalbių žydų laikraštį „Jewish Times“, į kurį retkarčiais pats rašydavo. Šešiolikmetis Lyonas parašė pjesę „Esthera“, ją pats pastatė ir joje vaidino. Leonardas nepažinojo senelio, jam tebuvo dveji, kai mirė Lyonas, – tačiau tarp jų būta ryšio, kuris, Leonardui senstant, be paliovos stiprėjo. Lyono principai, jo darbo etika ir tikėjimas „intelektu aristokratija“⁴, kaip pats įvardydavo, sutapo su Leonardo įsitikinimais.

Lyonas buvo aistringas Kanados patriotas, kilus Pirmajam pasauliniam karui ėmėsi verbavimo vajaus, ragino Monrealio žydus užsirašyti į Kanados kariuomenę. Pirmieji užsirašė jo paties sūnūs Nathanas ir Horace’as (trečiasis sūnus Lawrence’as buvo per jaunas). Leitenantas Nathanas Cohenas, Nr. 3080887, tapo vienu pirmųjų žydų karininkų Kanados kariuomenėje. Leonardas žavėjosi uniformuotu tėvu nuotraukose. Deja, grįžęs iš karo Nathanas dažnai skųsdavosi prasta sveikata, kuri vis blogėjo. Gal todėl Nathanas, nors buvo vyriausias sūnus, kaip ir jo tėvas, nebetęsė šeimos tradicijos, nepirmininkavo sinagogoje ir beveik niekur nedalyvavo. Nors popieriuje jis įvardytas kaip Freedmano bendrovės vadovas, verslą daugiausiai tvarkė brolis Horace’as. Be to, Nathanas nebuvo nei intelektualas, nei religijos mokytojas kaip jo pirmtakai. Tamsios medienos knygų lentynose Belmonto aveniu name stovėjo išpūdingi tomai odiniais viršeliais – Chauceris, Wordsworthas, Byronas – Nathano bar micvos dovanos, tačiau jų niekas niekada neatvertė, kol nesiėmė skaityti Leonardas. Pasak Leonardo, Nathanas labiau mėgo „Reader’s Digest“, tačiau „širdyje buvo kultūringas, džentelmenas“⁵. Religijos aspektu Nathanas buvo „konservatyvus žydas, ne fanatikas, be ideologijos ir dogmos, visas jo gyvenimas susidėjo iš šeimos papročių ir santykių su bendruomene“. Nathano namuose niekas nekalbėjo apie religiją, apie ją net negalvojo. „Jos neminėjo lygiai taip pat, kaip žuvis nemini vandens.“⁶ Tiesiog ji buvo jo tautos tradicija.

Leonardo tėvas Nathanas Cohenas (viršuje kairėje) ir dėdė Horace'as Cohenas (sėdi viduryje). Kiti karininkai: Herbertas Vinebergas (viršuje dešinėje), Josephas Leavittas (apačioje kairėje) ir Leo Livingstone'as.
 Užrašas po nuotrauka: „Penki Monrealio karininkai nufotografuoti Braitone, Anglijoje, 1918 m. rudenį, per Jom Kipuro atostogas.“

Mashos tėvas, rabinas Solomonas Klonitzkis-Kline'as, buvo garsus religijos žinovas. Vadovavo Talmudo studijų mokyklai Kaune, vos už aštuoniasdešimties kilometrų nuo vietos, kur gimė Lazarus. Jis taip pat rašė, dvi jo knygos – Hebrajų homonimų žodynas ir Talmudo interpretacijų enciklopedija – pelnė jam *Sar HaDikdook* (gramatikų kunigaikščio) titulą. Dėl žydų persekiojimo gyvenimas Lietuvoje tapo nepakenčiamas, todėl jis persikėlė į JAV, kur jau gyveno viena duktė, ištekėjusi už amerikiečio. Masha išvažiavo į Kanadą ir tapo slauge. Kai baigėsi Mashos darbo leidimas, tėvas kreipėsi pagalbos į amerikietį žentą, šis nusiuntė jį į Lyono Coheno pabėgėlių komitetą. Rabinas susidraugavo su Lyonu, taip Masha susipažino su Nathanu ir ištekėjo.

Vaikystėje Leonardas daugiau girdėjo apie senelį Kline'ą, negu jį matė, nes rabinas beveik visą laiką gyveno JAV. Masha pasakojo Leonardui, kaip žmonės keliaudavo šimtus kilometrų pasiklausyti jo senelio. Anot jos, senelis garsėjo ir kaip jojikas, Leonardą tai ypač žavėjo. Jam patiko, kad jo šeimynykščiai svarbūs žmonės, tačiau jis buvo vaikas, taigi fizinė jėga jam atrodė svarbiau už intelektą. Leonardas norėjo užaugęs įstoti į karo akademiją.

Nathanas neprieštaravo. Leonardas svajotojavo kovoti karuose ir pelnyti apdovanojimų – kaip kadaise jo tėvas, kol netapo ligoniui, kartais neįstengiančiu užkopti laiptais, jis dažnai neidavo į darbą ir negalėjo išsiversti be žmonos priežiūros. Visą Leonardo vaikystę Nathanas buvo palieges, tačiau vaikui nestigo įrodymų, kad tėvas kadaise buvo karys. Nathanas tebeturėjo ginklą iš Pirmojo pasaulinio karo, laikė jį spintoje prie lovos. Vieną dieną, kai nieko nebuvo namie, Leonardas, išėlinęs į tėvų miegamąjį atidarė spintą ir išsiėmė ginklą. Tai buvo didelis 38 kalibro pistoletas su išgraviruotu tėvo vardu, laipsniu ir kariuomenės dalinio pavadinimu. Jo rankelė virpėjo glostydama kietą šaltą plieną, Leonardas visas virpėjo.

Namas Belmonto aveniu – mažojo Leonardo visatos centras: gyvas, tvarkingas, gerai prižiūrimas. Čia buvo viskas, ko vaikui reikėjo ar jis tik galėjo užsimanyti. Jo dėdės ir pusbroliai gyveno šalia. Sinagoga, į kurią Leonardas su šeima eidavo šeštadienio rytais, taip pat hebrajiška mokykla, kurią lankė dvi popietes per savaitę, stovėjo vos nusileidus nuo kalvos. Panašiai ir paprastos mokyklos – Roslino pradinė, o vėliau Vestmaunto vidurinė. Parkas, kuriame Leonardas vasarą žaisdavo, o žiemą lipdydavo besmegenius, buvo tiesiai už miegamojo lango.

Vestmaunto žydų bendruomenė buvo labai glaudi. Be to, mažumos bendruomenė anglakalbių protestantų rajone. Šie savo ruožtu sudarė, nors ir galingą, bet mažumos bendruomenę mieste ir provincijoje, kur gyveno daugiausiai prancūzai katalikai, patys būdami mažuma Kanadoje. Visi jautėsi savotiškai nepageidaujami ir kartu jautė reikšmingą priklausomybę. Pasak Leonardo, tai buvo „romantiška psichologinė terpė, tarsi koks sąmokslas“, „kraujo, žemės, lemties“ mišinys. „Tokiam kraštovaizdyje užaugau, ir jis man labai savas“, – sakė jis⁷.

Leonardo bendruomenė, t. y. pusė miesto nuo darbininkų klasės žydų rajono apie Šv. Urbono gatvę (kur vyksta Mordecai Richlerio romanų veiksmas), galėtų pasirodyti hermetiškai uždara, tačiau išties taip nebuvo. Kryžius Karališkojo kalno viršūnėje, tarnaitė Mary, kuri be paliovos žegnojasi, Velykų ir Kalėdų šventės mokykloje priklausė mažojo Leonardo pasauliui ne mažiau nei šabo žvakės, tėvo uždegamos penktadienį vakare, ar išpūdinga sinagoga pakalnėje, nuo kurios sienų Leonardo prosenelis ir senelis žvelgė iš didžiulių portretų.

Leonardas prisimena tą laiką kaip „intensyvų šeimos gyvenimą“⁸. Cohenai rinkdavosi dažnai – sinagogoje, darbovietėje, o kartą per savaitę pas

Leonardo močiutę iš tėvo pusės. „Kiekvieną šeštadienio popietę, apie ketvirtą valandą, ištikima tarnaitė Martha įridendavo stalę su arbata ir mažais sumuštinukais, pyragu ir sausainiais, – pasakoja Davidas Cohenas, dvejis metais vyresnis pusbrolis, su kuriuo Leonardas buvo ypač artimas. – Niekas niekada nekvietė ir nereikėjo klausti, ar galima ateiti, tačiau visi žinojo, kad ji „priima“. Atrodytų labai senoviškai, tačiau tai buvo svarbus dalykas.“ Leonardo senelė turėjo butą viename didžiųjų Atvoterio pastatų Šerbruko gatvėje, kur užsibaigdavo visi Monrealio paradai. „Švento Jono Krikštytojo buvo pats didžiausias, kol Monrealyje nesusiformavo labai įtempta politinė padėtis, – pasakoja Davidas Cohenas, – ir mes žiūrėdavome pro didelį, gražų langą jos svetainėje.“ Senelė – būdinga Viktorijos laikų dama, tačiau, „nors galėtų pasirodyti senoviškai ir senamadiškai, ji buvo gyva ir šiuolaikiška“. Ji paliko nemenką įspūdį Leonardui, kuris jos arbatėles paskui aprašė pirmame romane „Mėgstamiausias žaidimas“ (*The Favourite Game*).

Toje pačioje knygoje vyresnius šeimos vyrus Leonardas apibūdina kaip rimtus ir oficialius. Ne visi buvo tokie. Iš spalvingesnių šeimos narių – pusbrolis Lazy, vyresnysis Davido brolis Lazarus. Leonardui jis atrodė „padauža, pažįstantis visas choristes, žinantis visus naktinius klubus ir pramogas“.⁹ Čia taip pat buvo vyresnės kartos giminaitis Edgaras, Nathano pusbrolis, verslininkas su literatūriniais polinkiais. Po daugelio metų Edgaras H. Cohenas parašė kūrinį „Panelė laisvamanė: Ninon de Lanclos portretas“ (*Mademoiselle Libertine: A Portrait of Ninon Lanclos*), 1970 m. išspausdintą biografiją apie XVII amžiaus kurtizanę, rašytoją ir mūžą, jos meilužiai – ir Voltaire’as, ir Moliere’as, ji, praleidusi kurį laiką vienuolyne, įsteigė mokyklą, kurioje Prancūzijos aukštuomenės jaunimas galėjo pasimokyti erotinės technikos. Anot Davido Coheno, Leonardas su Edgaru buvo „labai artimi“.

Nemaloniais ir pavojingais laikais Leonardo gyvenimas atrodė patogus ir saugus. Likus kelioms dienoms iki Leonardo penktojo gimtadienio Vokietija užpuolė Lenkiją, prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Arčiau namų, Sent Lorenso bulvare, skiriančiame angliškąjį Monrealį nuo prancūziškojo, įvyko antisemitinė demonstracija. Jai vadovavo Monrealio Prancūzų nacionalistų sąjūdis, kuriam priklausė Viši vyriausybės Prancūzijoje šalininkai. Vienas organizacijos teiginys skambėjo ypač juokingai: neva žydai užvaldė drabužių verslą, norėdami priversti drovias prancūziškai kalbančias Kanados merginas dėvėti „nepadorias Niujorko stiliaus sukneles“.¹⁰ Per demonstraciją bulvare dužo kelių žydų parduotuvių langai, o sienos išrašytos rasistiniais

keiksmoždziais. Tačiau septynmečiui, gyvenančiam Vestmaunte ir savo kambaryje skaitančiam „Supermeno“ komiksus, tai atrodė kitas pasaulis. „Europa, karas, socialiniai konfliktai, – sakė Leonardas, – atrodė, kad visa tai mūsų neliečia.“¹¹

Ankstyvoji vaikystė pralėkė nepastebimai ir sklandžiai – plauti rankas, gražiai elgtis, persirengti vakarienei, gauti gerus pažymius, žaisti ledo ritulį, valytis batus ir vakare tvarkingai pakišti po lova – be jokių nerimastingų šventumo ar genialumo ženklų. Taip pat jokios melancholijos. Nathano nufilmuotuose šeimos kadruose (jis buvo aistringas kino mėgėjas) matome laimingą berniuką, trykštantį džiaugsmu gatvėje ant triračio ar susiėmusį rankomis su sese, ar žaidžiantį su šunimi, juodu škotų terjeru

Leonardas su Esthera Belmonto aveniu, Vestmaunte (asmeninė Leonardo Coheno kolekcija)

Tinkie. Motina iš pradžių pavadino jį kur kas oriau – Továriščiu, rusiškai „draugu“, tačiau tėvas nesutiko. Nathanas matė, kad šioje mažoje angliškoje Kanados žydų bendruomenėje Mashos rusiškumas, jos akcentas, nesklandi anglų kalba ir aistringas charakteris kyšo kaip yla iš maišo. „Laikyta, kad būti aistringam (ar kuo nors atkreipti dėmesį) nėra gerai“, – pasakojo Leonardas. „Mus mokė, – pritarė pusbrolis Davidas, – būti santūrius.“

Tada 1944 m. sausio mėnesį Leonardo tėvas mirė. Leonardui buvo devyneri. Po keturiolikos metų dviejuose nespausdintuose apsakymuose, „Ceremonijos“ (*Ceremonies*) ir „Sesers gimtadienis“ (*My Sister's Birthday*)¹², Leonardas papasakojo, kas įvyko: „Mums pranešė Nurse.“ Sėdėdama prie virtuvės stalo, rankos prijuostės skreite, Leonardo auklė pasakė Leonardui ir Estherai, kad tą rytą juodu neis į mokyklą, kadangi naktį mirė tėvas. Jiems negalima kelti triukšmo, kadangi mama tebemiega. Laidotuvės įvyks rytoj. „Tada man galvoje nušvito, – rašė Leonardas. – Tai neįmanoma, Nurse, juk rytoj mano sesers gimtadienis.“

Kitą rytą, devintą valandą, atvyko šeši vyrai ir atnešė į svetainę karstą. Pastatė jį šalia odinės Česterfildo stiliaus sofos. Masha liepė tarnaitei užmuiluoti visus veidrodžius namie. Vidurdienį, kratydami nuo batų ir drabužių sniegą, pradėjo rinktis žmonės – šeima, draugai, įmonės darbuotojai. Karstas buvo atviras ir Leonardas pažvelgė vidun. Nathanas gulėjo apvyniotas sidabrine maldų skraiste, baltas veidas ir juodi ūsai. Leonardui atrodo, kad tėvas piktas. Dėdė Horace'as, valdęs Freedmano bendrovę drauge su Nathanu ir kariavęs su juo Didžiąjame kare, sušnibždėjo Leonardui: „Turime būti kariai.“ Tą vakarą Estherai paklausus Leonardo, ar jis išdrįso pasižiūrėti į mirusį tėvą, juodu abu prisipažino tai padarę ir nusprendė, kad kažkas nudažė jam ūsus. Abu pasakojimai baigiasi tuo pačiu sakiniu: „Neverk, pasakiau jai. Aš manau, kad dabar geriausia akimirka. Prašau, juk tavo gimtadienis.“

Trečias to įvykio variantas aptariamasis „Mėgstamiausiam žaidime“. Čia santūresnis aprašymas iš dalies todėl, kad Leonardo rašymo stilius nuo tų pirmųjų novelių iki pirmojo romano gerokai subrendo, iš dalies dėl atstumo, kurį suteikė situacijos aprašymas prasimanyto personažo akimis (nors Leonardas tvirtino, jog tai vyko tiksliai taip, kaip aprašė knygoje).¹³ Šiuo atveju epizodas baigiasi tuo, kad berniukas ima tėvo kaklaraištį miegamajame, prakerpa jį ir paslepia raštelį. Kitą dieną pagal savo ceremoniją vaikas iškasa duobę sode ir palaidoja kaklaraištį sniege. Leonardas visuomet tvirtino, jog tas raštelis buvo pirmas dalykas, kurį jis gyvenime parašė. Jis sakė negalįs prisiminti, kas jame buvo, todėl „kasinėja sodą metų metais, jo ieškodamas. Gal visa, ką darau, tai ieškau to raštelio“.¹⁴

Istorija taip persunkta simbolizmo – ritualinis Leonardo plunksnos bandymas, – kad kyla pagunda priimti tuos žodžius iš 1980 m. interviu už tikrą pinigą, nors greičiausiai tai tik dar viena iš daugelio gerų eilučių, visuomet Leonardo dovanojamų žurnalistams. Vaikus dažnai traukia mistika ir slaptos ceremonijos. Ir nors Leonardas taip pat sakė, kad vaikystėje „nesidomėjo religija“, išskyrus „porą kartų, kai klausėsi choro“¹⁵, jis niekada nepamiršo, kad yra Kohenas, šventikų kastos narys, tėvo linija susisiekiantis su Mozės broliu Aaronu, taigi pagal kilmę jis – religinių ceremonijų vadovas. „Kai man pasakė, kad esu Kohenas, patikėjau. Nepamenu, ar mane tai nustebinio. Troškau gyventi plačiame pasaulyje. Troškau priklausyti tiems, kam įteikta Tora... Buvau mažas vaikas, ir visa, ką apie tuos dalykus girdėjau, žadino manyje atgarsį.“¹⁶

Leonardas ir Esthera su motina Masha Cohen Mario kalvos parke

Vis dėlto vaikystėje jis mažai domėjosi sinagoga, kurią įsteigė jo protėviai. Anot jo, hebrajiška mokykla buvo „nuobodi“, ir Wilfredas Shuchatas, kurį 1948 m. paskyrė „Shaar Hashomayim“ kongregacijos rabinu, tai lyg ir patvirtina. Leonardas „mokėsi patenkinamai, – sakė rabinas, – tačiau mokslu ne itin domėjosi. Jis buvo interpretuotojas. Labai kūrybingas“.

Tėvui mirus Leonardas neliejo ašarų; gerokai labiau verkė po kelerių metų, kai nugaišo šuo Tinkie. „Nejutau milžiniškos netekties, – sakė jis per interviu 1991 m., – gal todėl, kad jis visą mano vaikystę labai sirgo. Jo mirtis atrodė natūrali. Buvo silpnas ir mirė. O gal mano širdis šalta.“¹⁷

Iš tiesų, nuo vasaros Nathana daug kartų vežė į Karališkąją Viktorijos ligoninę. Be to, tėvo netektis išties neturėjo didelio poveikio Leonardui, devynmetis ne toks jau mažas vaikas, kad nesuprastų, kas įvyko. Kažin kur viduje kažkas turėjo pasikeisti – gal atsirado laikinumo suvokimas, gal lašas liūdno išminties, plyšys, pro kurį prasisunkė nesaugumas, vienišumas. Leonardas rašė ir kalbėjo, jog didžiausia permaina, kurią šis reikšmingas epizodas paliko jo vaikystėje, statuso pasikeitimas. Tėvui gulint svetainėje karste, dėdė Horace'as pasivedė jį į šoną ir pasakė, kad jis, Leonardas, dabar yra namų galva ir atsakingas už moteris – motiną ir keturiolikmetę seserį Estherą. „Jaučiausi išdidus, – rašė Leonardas „Ceremonijose“. – Jaučiausi kaip išventintas kokios nors žmonių mylimos dinastijos princu. Buvau vyriausiojo sūnaus vyriausias sūnus.“¹⁸

Moterų namai

Paauglystėje Leonardas labai susidomėjo hipnoze. Įsigijo ploną kišeninio formato anoniminio autoriaus knygelę ilgu pavadinimu „25 hipnozės pamokos: kaip tapti hipnotizuotoju specialistu“ (*25 Lessons in Hypnotism: How to Become an Expert Operator*) ir ekstravagantiška garantija, jog tai „tobuliasias, pilniausias, lengviausiai suprantamas ir išmokstamas KURSAS pasaulyje, apimantis magnetinio gydymo mokslą, telepatiją, minčių skaitymą, išvalgią hipnozę, mesmerizmą, biologinį magnetizmą ir giminingus mokslus“. Viršelyje, po eskizu, vaizduojančiu styrančių ūsuoto vyro plaukų apžavėtą Viktorijos laikų damą, Leonardas rašalu gražiai užrašė savo vardą ir leidosi ją studijuoti.

Paaikškėjo, kad vaikinai turi natūralių mesmerizmo gabumų. Po sėkmingų bandymų su naminių gyvūnais, jis ėmėsi darbininkų pradėdamas nuo tarnaitės. Jo nurodymu mergina atsisėdo ant sofos. Leonardas prisitraukė kėdę ir, kaip liepta knygoje, lėtu tyliu balsu paprašė atsipalaiduoti žiūrint jam į akis. Jis pakėlė pieštuką ir ėmė pamažu vedžioti priešais tarnaitę pirmyn ir atgal, pirmyn ir atgal, kol ją apėmė transo būsenai. Numojes ranka (ar, remiantis kita interpretacija, pakludamas) į autoriaus nurodymą, kad jo techniką galima naudoti tik savišvietos sumetimais, Leonardas liepė tarnaitę nusirengti.

Paaugliui Leonardui tai turėjo būti nuostabi akimirka! Sėkmingas slapto žinių ir lytinio geismo derinys. Sėdėti šalia nuogos moters savo namuose įsitikinusiai, kad tai padarei pats, pasieki savo gabumais, studijavimu, meistriškumu, savo valia. Kai merginos išsyk nepasisėkė pažadinti, Leonardą apėmė panika. Buvo baisu, kad gali ateiti motina ir juos pagauti, – nesunku išivaizduoti, jog baimė ir nevilts tik papildė Leonardui Cohenui taip būdingą kunkuliuojantį jausmų mišinį.

Antrajame hipnozės vadovėlio skyriuje buvo išdėstyti profesiniai patarimai aktoriui ir dainininkui, kuo Leonardas vėliau ir tapo. Jame perspėjama vengti linksimų šypsenų ir nurodoma: „Jūsų veido išraiška turi būti griežta, tvirta ir rūsti. Viską darykite tyliai. Nuleiskite balsą žemiau, dar žemiau, beveik iki kuždesio. Stabtelėkite akimirką ar dvi. Jeigu skubėsite, jums nepasiseks.“¹⁹

Jau būdamas dvidešimtmetis Leonardas atkūrė šį epizodą „Mėgstamiausiame žaidime“: „Jis niekad nebuvo matęs tokios nuogos moters... Jautėsi apstulbęs, laimingas, bet ir išgąsdintas dvasinių visatos galių. Jis atsilošė ir žiūrėjo. Štai ką taip seniai troško pamatyti. Nebuvo apvilta. Nei tada, nei kada nors vėliau.“²⁰ Nors kalbama neva apie prasimanytą personažą, sunku būtų įsivaizduoti, kad tie jausmai ne paties Leonardo. Po kelių dešimtmečių jis pasakys: „Neįsivaizduoju, kad vyras kada nors galėtų pamiršti pirmąjį nuogos moters vaizdą. Jautiesi taip, lyg priešais stovi Ieva, aušta rytas, ant odos – rasos lašeliai. Manau, tai svarbiausias vyrų vaizduotės elementas. Visi liūdni nuotykiškai pornografijoje, meilėje, dainoje tėra žingsniai kelyje į tą šventą viziją.“²¹ Sutapimas, kad tarnaitė mokėjo groti ukulele, tad pramanytas personažas įsivaizdavo, jog tai liutnia, o mergina savo ruožtu – angelas. Kaip visiems žinoma, angelai – dieviškos būtybės.

„Leonardas visados skųsdavosi, kad jam trūksta mergaičių. Kad neturi mergaičių, – pasakoja Mortas Rosengartenas. – Labai rimtas skundas.“ Rosengartenas – skulptorius ir seniausias Leonardo draugas. „Mėgstamiausiame žaidime“ jis aprašomas kaip Krantzas, geriausias herojaus draugas. „Reikia prisiminti, – pasakoja Rosengartenas tyliu balsu, vos prasisunkiančiu pro ventilatorių, kuriuo naudotis jį verčia emfizema, – kad anuomet mus augino visiškai atskirai. Mokykloje berniukai mokėsi vienoje pastato pusėje, mergaitės kitoje, visiškai nebendravome, o kadangi nepriklausėme įprastinei Vestmaunto bendraamžių visuomenei, tai ir nė su tomis merginomis neturėjome ryšio, mūsų keliai nesusikirsdavo. Tačiau man visuomet atrodė, kad Leonardui pasisekė, jis kažką žinojo ir suprato apie moteris, nes namie gyveno su moterimis – su motina ir seserimi Esthera. Aš pats neišmaniau apie moteris, turėjau tik brolių, o mano motina nesidalijo jokiais paslaptimis apie jas. Todėl mes amžinai skundėmės.“

Leonardas su Masha Monrealyje (asmeninis Leonardo Coheno archyvas)

Rosengartenas gyvena mažame, klibančiame, dviaukščiame name su terasa, vonia ir virtuve, miesto centre, netoli Portugalų parko. Kai jis atsikraustė prieš keturiasdešimt metų, čia buvo imigrantų, darbininkų rajonas. Nepaisant gentifikacijos ženklų – brangių parduotuvių ir kavinių – čia tebestovi senosios žydiškos valgyklos su plastikiniais stalviršiais, jose dažnai lankydavosi Mortas su Leonardu. Tai buvo visai kitas pasaulis, lyginant su jų privilegijuotu gyvenimu Vestmaunte. Mortas išaugo Aukštutiniame Belmonte, penkiais šimtais metrų (ir visai kitame ekonominiame sluoksnyje) aukščiau Cohenų šeimos namo Apatiniame Belmonte. Nors pinigų seniai nebelikę, tais laikais Rosengartenų šeima buvo itin turtinga; jie turėjo du kadilakus ir vasarvietę užmiestyje, apie šimtą kilometrų nuo Monrealio. Leonardas ir Mortas susitiko ir susidraugavo neutralioje teritorijoje, kai Mortui buvo dešimt, o Leonardui – devyneri. Tai įvyko vasaros stovykloje 1944 m. birželį, praėjus penkiems mėnesiams po Leonardo tėvo mirties.

Cohenai nuo seno vasaras leisdavo visi drauge prie jūros, Meine, JAV. Tačiau 1940 ir 1941 m., kai Kanada jau kariavo su Vokietija, o Amerika

dar nebuvo įstojusi į karą, JAV įvedė tokių valiutos suvaržymų, jog kanadiečiams labiau apsimokėjo vasarą atostogauti namie. Populiari vieta buvo Lorenšian kalvos, į šiaurę nuo Monrealio. Rašytojas Mordecai Richleris vietovę yra apibūdinęs kaip „tikrą žydų rojų, pigesnę Katskilio variantą“²² su viešbučiais ir restoranais, kur sėniai su šlikėmis liežuvauja jidiš kalba kitapus gatvės nuo golfo pievos su užrašu „Žydams įeiti draudžiama“. Leonardo amžiaus vaikams veikė aibės vasaros stovyklų palei ežerus Sent Agat apylinkėse. „Hajavatos“ stovykla siūlė jauniems klientams įprastą meniu: šviežią orą, miegamuosius namelius, bendrus dušus, rankdarbių būrelius, žaidimų aikštes ir skaudžiai geliančius vabzdžius, tačiau „tai buvo siaubinga vieta, – pažymi Rosengartenas. – Jų didžiausias rūpestis buvo užtikrinti tėvus, kad jūs niekad nesileisite į jokią nuotykį. Aš ten buvau įstrigęs keletą vasarų, nors Leonardas pabuvojo tik vieną; jo motina rado geresnę stovyklą, kurioje mokė irkluoti ir plaukti.“ Leonardas ypač mėgo plaukti ir plaukiojo labai gerai. 1944 m. sąskaita iš „Hajavatos“ stovyklos, atrodo, patvirtina niūrų Rosengarteno požiūrį į siūlomas pramogas: Leonardui skirti pinigai išleisti saldumynų bufete, popieriui, pašto ženklams, kirpyklai ir traukinio bilietui namo.²³

Leonardas su Mortu turėjo ir daugiau bendrų bruožų, ne tik turtingus Vestmaunto žydų namus. Nė vienas jų neturėjo pavyzdingo tėvo – Leonardo buvo miręs, o Morto retai kada būdavo namie, abiejų motinos, bent jau pagal penktojo dešimtmečio Vestmaunto žydų normas, atrodė neįprasotos. Morto mama kilusi iš darbininkų klasės ir laikė save „šiuolaikiška“. Leonardo – imigrantė iš Rusijos ir gerokai jaunesnė už savo velionį vyrą. Mashos akcentas ir charakteris gal jos ir neišskyrė iš kitų motinų šioje mažoje izoliuotoje bendruomenėje, bet jaunos našlės grožis ir ryški apranga – tikrai. Tačiau Leonardo ir Morto draugystė labai sutvirtėjo po ketverių metų, kai abu ėmė lankyti tą pačią vidurinę mokyklą.

Vestmaunto vidurinė mokykla, didelis pilkų plytų pastatas su žaliomis pievelėmis ir lotyniška iškaba (*Dux Vitae Ratio* – „Protas – gyvenimo kelrodis“), atrodė tarsi nakties priedangoje pabėgusi iš Kembridžo ir perskridusi į Kanadą, nes įgriso leisti šimtmečius formuojant kilmingų britų vaikų protus. Iš tiesų ji buvo palyginti jauna protestantiška mokykla, įsteigta daug kuklesniame pastate 1873 m., tačiau vis tiek viena seniausių angliškų mokyklų Kvebeke. Kai Leonardas ten mokėsi, žydų vaikai sudarė tarp ketvirčio ir trečdaliao visų mokinių. Vyravo bendra religinės tolerancijos ar

Leonardas su Mortu Rosengartenu (asmeninis Leonardo Coheno archyvas)

abejingumo nuotaika, abi grupės maišėsi ir bendravo, lankė vieni kitų renginius. „Mes minėdavome savo žydiškas šventes, kai jos ateidavo, bet šventėme ir krikščionių šventes, – pasakoja Rona Feldmanas, vienas Leonardo klasės draugų. – Daug mūsų dainavo chore ir dalyvaudavo kalėdiniaime vaidinime.“ Leonardo katalikė auklė, kasryt vedžijusi jį į mokyklą – nepaisant to, kaip pažymi Mortas Rosengartenas, kad „iki mokyklos tik kvartalas, Leonardo šeimoje laikytasi gana formalių tradicijų“, – anksčiau vedavosi jį ir į bažnyčią. „Aš myliu Jėzų, – sakydavo Leonardas. – Visada mylėjau, net vaikystėje. Tik niekam to nesakiau, nepaskelbiau atsistojęs mokykloj: „Aš myliu Jėzų.“²⁴

Trylikametis Leonardas atšventė savo bar micvą, žydišką brandos ritualą. Stebimas dėdžių ir pusbrolių, bataliono Cohenu, jis užlipo ant kėdės – tik taip galėjo matyti – ir pirmą kartą paskaitė iš Toros savo protėvių įsteigtoje ir vadovaujamoje sinagogoje. „Ten susirinko aibės jo giminių, – prisimena rabinas Shuchatas, davęs Leonardui bar micvos pamokas, – tačiau Leonardui buvo labai sunku, nes nebuvo tėvo“, kuris sukalbėtų tradicinę atleidimo maldą. Kita vertus, prasidėjus karui daugelis ko nors neturėjo. „Galiojo

maisto kortelių sistema ir kuponai įvairiems produktams, kaip antai, mėsai, – prisimena Rona Feldmanas, – mokykloje pardavinėjo karinius pašto ženklus, klasės varžėsi, kuri daugiau jų nupirks per savaitę. Viena mergaitė mokykloje priklausė programai, pagal kurią vaikai per karą saugumo sumetimais buvo siunčiami į įvairiausias vietas, visi pažinojome šeimų, kurių nariai tarnavo kariuomenėje arba aviacijoje užjūriuose. “ Kai karas pasibaigė, pasirodė košmariškos koncentracijos stovyklų aukų nuotraukos. Karas, anot Morto Rosengarteno, „mums buvo didelis dalykas“, jis turi omenyje save ir Leonardą. „Labai reikšmingai veikęs mūsų jausmus.“

1948 m. vasara – tiltas tarp Roslino pradinės ir Vestmaunto vidurinės – vėl praėjo stovykloje. Leonardo archyvuose – akimirkos iš „Wabi-Kon“ stovyklos, plaukimo ir saugumo vandenyje pažymėjimas, taip pat vaikiškai dailia raščiu parašytas dokumentas, kurį pasirašė Leonardas ir šeši kiti berniukai. Moksleivių sutartis: „Muštis negerai, ir mes stengsimės sugyventi. Reikia labiau vertinti vienam kitą. Reikia būti draugiškesniems, jautresniems. Nereikia komanduoti kitiems. Nereikia keiktis.“²⁵ Jie net sudarė bausmių sąrašą pradėdant vakarienės atėmimu ir baigiant ėjimu į lovą puse valandos anksčiau.

Tyras vaikiškas nuoširdumas ir idealizmas primena Enid Blyton^A knygas vaikams. Tačiau namie, miegamajame Belmonte, Leonardas svajoja apie mergaites – karmo modelių nuotraukas iš mamos žurnalų ir laukia prie lango, kol vėjas pakels parke vaikštinėjančių merginų sukneles arba viliojančiai apsuks jas apie šlaunis. Paskutiniuose komiksų puslapiuose jis įdėmiai žiūrindavo Charleso Atlaso kultūrizmo programos reklamas, žadančias liesiems berniukams raumenis, kurių žavesiui neatsispirs jokia mergaitė. Leonardas pagal amžių buvo labai smulkus; jis sugalvojo naujai pritaikyti „Kleenex“ servetėles – daug kartų jas sulankstyti ir sukišti į batus, kad atrodytų aukštesnis. Leonardas pavydėjo draugams – visi už jį aukštesni, net kai kurios mergaitės mokykloje buvo visa galva aukštesnės, tačiau pamažu jis pradėjo suprasti, kad mergaičių simpatiją galima pelnyti „istorijomis ir kalbėjimu“. „Mėgstamiausiam žaidime“ pagrindinis veikėjas „ėmė laikyti save Mažuoju Sąmokslininku, Gudriuoju Nykštuku“²⁶. Rona Feldmanas prisimena, kad iš tiesų Leonardas mokykloje buvo „labai populiarus“ tarp mergaičių, nors dėl

^A Enid Blyton (1897–1968) – nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio labai populiarė anglų vaikų rašytoja. (Red. past.)

žemo ūgio „dauguma mergaičių žavėjosi juo ne kaip vaikinu. Aš tik pame-
nu, kad jis buvo ypač mielas. Jo šypsena tokia pat kaip dabar – lyg ir pusiau
šypsena, kiek drovi, ir kai jis šypsodavosi, tai buvo taip tikra, kad negalėjai
atitraukti akių nuo tos šypsenos. Man atrodo, jį labai mėgo“.

Nuo trylikos Leonardas pamėgo išeiti į miestą vėlai vakare kokius du ar tris
kartus per savaitę, ir vienas klajodavo ne itin gero vardo Monrealio gatvėmis.
Kol nebuvo nutiestas Šventojo Lauryno kanalas, Monrealis buvo reikšmin-
gas uostamiestis, jame iš tankerių iškraudavo visas prekes, skirtas Šiaurės
Amerikai, iš čia baržomis kroviniai plukdyti į Didžiuosius Ežerus, o trau-
kiniais keliavo į Vakarus. Naktimis mieste knibždėjo jūreivių, krovikų ir
kruizinių laivų keleivių, leidžiančių laiką baruose, kurie atvirai nekreipė dė-
mesio į įstatymą, reikalaujantį užsidaryti trečią valandą nakties. Laikraščiai
spausdino skelbimus apie renginius Šv. Kotrynos gatvėje, tie renginiai pra-
sidėdavo ketvirtą valandą ryto, o baigdavosi išaušus. Džiazo klubai, bliuzo
klubai, kino teatrai, barai, kur grodavo išimtinai Kvebeko liaudies muziką,
kavinės su muzikos automatais, kurių turinį Leonardas mokėjo mintinai.

Leonardas šeštojo dešimtmečio pabaigoje neskelbtame rašinyje „Muzi-
kinio automato širdis: dienoraščio ištrauka“ rašė apie savo naktines klajones
niekur: „Kai man buvo trylika, dariau tą patį, ką visi mano draugai daro
prieš miegą, tada numindavau Šv. Kotrynos gatve ištisis kilometrus. Buvau
nakties gerbėjas, besizvalgantis po kavines su marmuro stalais, kur vyrai sėdi
su paltais net vasarą.“ Tų ankstyvųjų klajonių aprašymai vaikiškai nekalti: jis
stoviniuoja prie keistenybių parduotuvių vitrinų, norėdamas įsiminti, kokių
esama aksesuarų fokusams, guminių tarakonų ir kitų pokštams skirtų daik-
tų. Žingsniuodamas įsivaizduoja esąs dvidešimties metų, „su lietpalčiu, su-
lamdyta skrybėlė užmaukšlinta iki protingų akių, neteisybės jausmas širdyje,
kerštaut per kilnus, – žengia tamsoje šlapiu bulvaru, lydimas aibės žiūrovų
simpatijos... mylimas dviejų ar trijų gražuolių moterų, kurioms niekuomet
nepriklausys“. Galimas daiktas, jis aprašo kurio nors savo komikso perso-
nažą, o gal seklį iš kokio nors matyto filmo; tuo metu Leonardas jau buvo
kino fanatikas. Tačiau įmetęs į šį mišinį Baudelaire'o citatą – jis buvo gana
savikritiškas – priduria: „Gėda šios rašliavos. Man užtenka humoro jausmo,
kad matyčiau stendališką jaunuolį su polinkiu į savidramatizmą, nepatogios